

De 'natuur' volgen?

Over de betekenis van Jean Jacques Rousseau als opvoeder

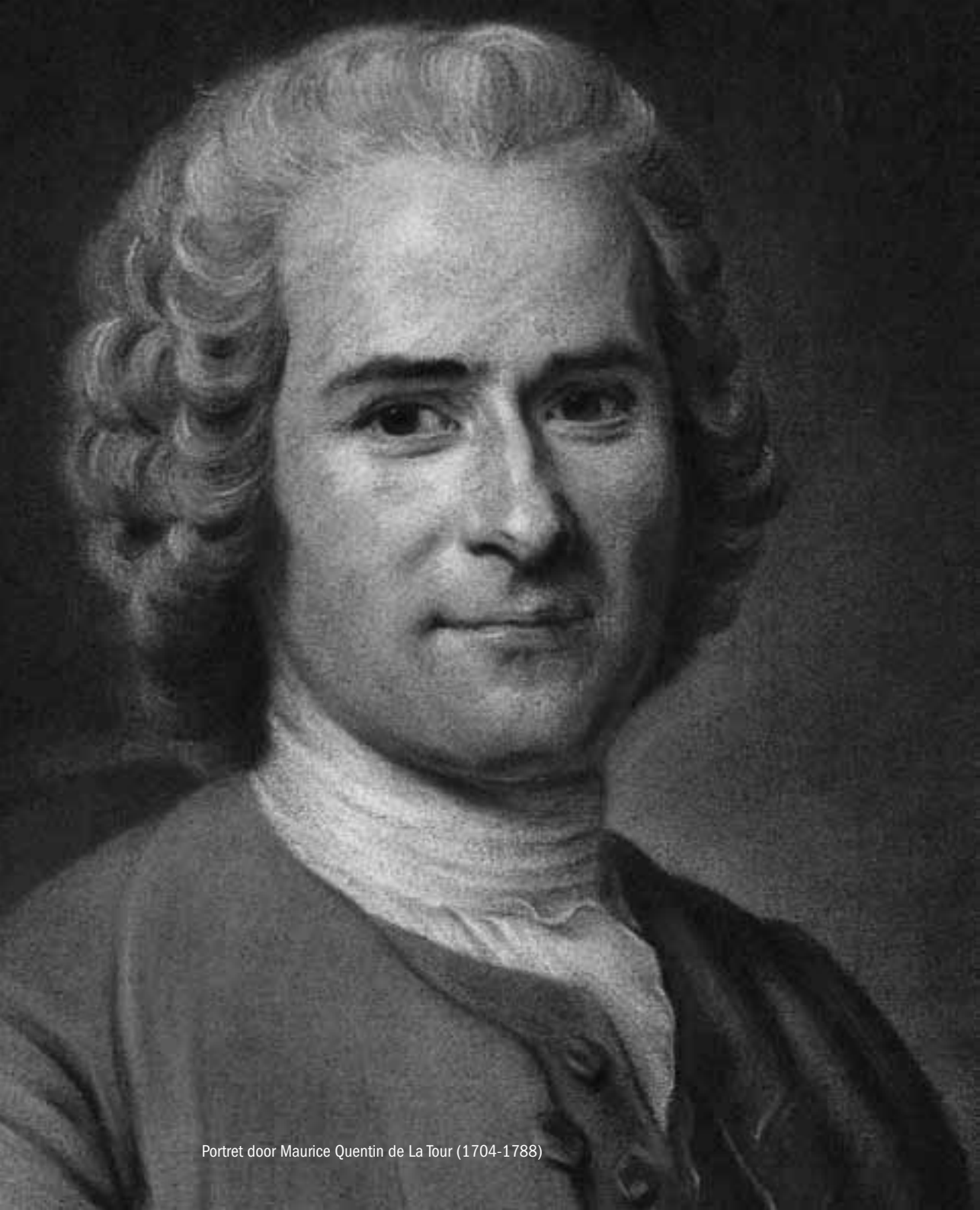
Kees Schimmel

Dit materiaal is onderdeel van het compendium christelijk leraarschap dat samengesteld is door het lectoraat Christelijk leraarschap van Driestar hogeschool. Zie ook www.christelijkleraarschap.nl.

Samenvatting	Dit artikel gaat in op de pedagogische kernvraag: Hoe doen we recht aan het eigene van een leerling? Rousseau beklemtoont het belang aan te sluiten bij de actuele ontwikkeling(sfase) van de leerling. De nadruk ligt op individuele ontplooiing en de leerling ruimte geven voor eigen inbreng. Hij is van mening dat het kind 'van nature' goed en amoreel is. Met reflectievragen.
Bronvermelding	Schimmel, K. (2014) De 'natuur' volgen? In Vitale idealen, voorbeeldige praktijken II (pp. 74-88). Buijten & Schipperheijn Amsterdam.
Thema *	Inspiratiebronnen
Gebruik **	Hoofd
Plaatsingsdatum	2014
Gerelateerde artikelen	n.v.t.
Trefwoorden	Émile ou De l'éducation, 'natuurlijk' opvoeden, morele opvoeding, volgend onderwijs

* In het compendium wordt al het materiaal verdeeld over de acht thema's van christelijk leraarschap: *onderwijs, inspiratiebronnen, leraar, leerling, leerstof, didactiek, schoolteam, leidinggevenden*.

** Het materiaal kan gebruikt worden als onderbouwing en visievorming (*hoofd*), bezinning en reflectie (*hart*) of biedt concrete handreikingen en voorbeelden (*handen*).

Portret door Maurice Quentin de La Tour (1704-1788)

Hoofdstuk 5

De ‘natuur’ volgen?

Over de betekenis van Jean Jacques Rousseau als opvoeder

Kees Schimmel

Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) was ongetwijfeld de beroemdste pedagoog uit de achttiende eeuw. Zijn ideeën over opvoeden hebben in alle latere discussies een belangrijke rol gespeeld. Veel pedagogen hebben zich op hem beroepen; velen hebben zich ook tegen zijn ‘natuurlijke pedagogiek’ verzet. Dat laatste geldt zeker ook voor christelijke pedagogen. Zo zet Dr. H. Bavinck zich in zijn *Pedagogische Beginselen* (1904) af tegen Rousseau’s ideeën over het ‘natuurlijk’ straffen en bekritiseert hij diens opvattingen over de godsdienstige opvoeding. De vraag is: kunnen christelijke leraren ook in positieve zin iets van Rousseau leren?

Rousseau confronteert docenten met vragen die voor het onderwijs van vandaag nog steeds van betekenis zijn. Zo is sinds Rousseau de pedagogische kernvraag niet langer en alleen: ‘Hoe kunnen we de leerling zo snel mogelijk zelfstandig laten worden?’, maar vooral ook: ‘Hoe doen we recht aan het eigen van de leerling?’ Een ander dilemma waarmee Rousseau ons confronteert is het spanningsveld tussen de ontwikkeling van de leerling als individu en de ontwikkeling van de leerling als sociaal wezen. En om niet meer te noemen: Rousseau stelt docenten ook voor de vraag of zij hun leerlingen vooral de ruimte moeten geven zich vrij te ontwikkelen of juist moeten sturen in de door hen gewenste richting. Een dilemma dat door de Duitse filosoof en theoloog Th. Litt (1880-1962) kernachtig onder woorden is gebracht met de titel *Führen oder Wachsenlassen?*

In dit hoofdstuk ga ik eerst in op de tijd waarin Rousseau leefde. Daarbij beperk ik me tot enkele noties die voor de geschiedenis van de pedagogiek van belang zijn. Vervolgens zal ik ingaan op de pedagogische ideeën van Rousseau zoals we die aantreffen in zijn pedagogisch hoofdwerk *Émile ou De l'éducation* (1762). Daarna bespreek ik kort de beeldvorming rondom

Rousseau's pedagogische opvattingen en de invloeden van zijn pedagogiek op de theorievorming na hem. Dit hoofdstuk wordt afgerond met enkele evaluerende opmerkingen.

De verlichting en de achttiende eeuw

Rousseau leefde in de achttiende eeuw. In de achttiende-eeuwse pedagogiek domineerde een intellectuele stroming die bekend is geworden als de verlichting. Uitgangspunt van deze stroming was de overtuiging dat de menselijke rede het uiteindelijke criterium is bij het zoeken naar waarheid. Dat gold zelfs voor de godsdienstige waarheden; ook die hebben een redelijke kern. De gehele werkelijkheid is dus voor het verstand toegankelijk. Verlichte denkers toonden een grote aversie tegen vooroordelen, bijgeloof en het geloof in autoriteiten. Deze notie sloot het geloof in wonderen uit. Een wonder als een door God gewilde doorbreking van de natuurlijke orde was voor verlichte denkers een product van bijgeloof. Alles moest op natuurlijke wijze verklaard kunnen worden. Natuurlijk stuitte deze verklaring op een grens: de rede kan haar eigen oorsprong niet verklaren, noch de oorsprong van rationele natuurwetten. De rede is het enige echte wonder. Daarom zou de verlichte filosoof (en pedagoog) genoodzaakt zijn om het bestaan van God te erkennen, als de schepper van de natuur die rationeel geordend en daardoor begrijpelijk is.

Naast de rede is de natuur een sleutelbegrip in het verlichtingsdenken. Kennis van de natuur leidde tot kennis van God en had religieuze betekenis. Achttiende-eeuwse pedagogen als Rousseau wilden kinderen de natuur tonen. Dat was voor hen een vorm van religieus onderricht. Maar ook als het over waarden en normen ging, was de overeenkomst met de natuur een belangrijk criterium. De pedagogische ideeën van de verlichting startten bij de gedachte dat mensen, van nature weliswaar gelijk, vooral van hun medemensen gaan verschillen door de invloed van hun omgeving, inclusief hun opvoeders. De filosoof John Locke (1632-1704) sprak al, in navolging van de filosoof Aristoteles, over de menselijke geest als een *tabula rasa*, een onbeschreven blad, dat door de ervaring werd beschreven. Welnu, als het milieu zo bepalend was voor de menselijke ontwikkeling, dan kon de opvoeding daarin een bijna onbepaalde rol spelen. Opvoedbaarheid van het individu was daarom een sleutelbegrip van het verlichte denken, evenals de maakbaarheid van de samenleving.

Wie opvoedkundige traktaten uit de achttiende eeuw doorleest, wordt getroffen door een moraliserende toon. Dat was vooral het gevolg van de overtuiging dat kennis zou leiden tot deugd. Ondeugd was het gevolg van

dwaling. De verlichte denkbeelden moesten via algemene volksoopvoeding in brede kring worden verbreid. De strijd tegen onwetendheid en bijgeloof, tegen dwaling en ondeugd, moest met grote drang worden gevoerd. Dit pedagogisch elan kenmerkt de verlichte traditie tot in onze dagen.

De verlichting riep een reactie op in de vorm van de romantiek, met haar hoge waardering voor gevoel en intuïtie als geestelijke vermogens. Dit betekende echter niet het einde van de verlichte traditie. Deze is tot op de dag van vandaag blijven voortbestaan.

Émile ou De l'éducation

In 1762 verscheen *Émile ou De l'éducation* het pedagogisch hoofdwerk waaraan Rousseau zijn grote bekendheid ontleent. Het boek is geschreven in romanvorm en beschrijft de ontwikkeling van een jongen, Émile, en zijn opvoeding door een gouverneur, niet toevallig Jean-Jacques genaamd. Deze opvoeding vond plaats in een isolement en ook dat was niet toevallig: zijn ideale opvoeding mocht niet gestoord worden door de cultuur.

Rousseau's boek bestaat uit vijf delen waarbij elk deel een levensfase beschrijft. Daarbij benadrukt Rousseau dat iedere fase een doel en waarde in zichzelf heeft en niet alleen met het oog op de toekomst: de volwassen mens. Volgens hem zoeken velen de volwassene in het kind zonder te bedenken wat een mens is voor hij volwassen wordt. Daarom moeten opvoeders beginnen hun leerlingen nauwkeurig te observeren. Daardoor komen zij te weten wat het eigene is van de ontwikkelingsfase waarin hun leerlingen zich bevinden. In het hiernavolgende zal ik enkele centrale gedachten uit Rousseau's pedagogiek, ontleend aan *Émile ou De l'éducation*, beschrijven.

Een 'natuurlijke' opvoeding

Al in het eerste boek, dat de ontwikkeling gedurende de eerste twee jaar beschrijft, maakt Rousseau duidelijk wat hij verstaat onder een 'natuurlijke' opvoeding. Het boek begint met de opmerkelijke zin: '*Alles is goed zoals het uit de handen van de Schepper komt, alles raakt verdorven in de handen van de mens.*' Volgens Rousseau wordt de oorspronkelijk goede natuur van de mens verstikt door de cultuur. De mens is van opvoeding afhankelijk, maar die opvoeding moet zich niet tegen de natuur keren. De natuur is norm voor de cultuur.

Richtinggevend voor de opvoeding is dus voor Rousseau de oorspronkelijke natuurlijke aanleg. Natuurlijke opvoeding bestaat vooral in het weg nemen van groeibelemmingen. Om die reden wordt wel gesproken over een 'negatieve' opvoeding. De opvoeder moet het kind niets opdringen, hij moet

hem ook niet bevelen of verbieden. Het kind moet de ruimte krijgen zichzelf te ontwikkelen. In termen van Theodoor Litt: het kind *wachsenlassen*. Hoe dit concreet gestalte krijgt, maakt Rousseau in zijn eerste boek duidelijk aan de hand van het leren spreken van jonge kinderen.

Natuurlijk leren praten

'Kinderen die men al te zeer tot spreken aanspoort, hebben geen tijd om zich een goede uitspraak eigen te maken, en evenmin om goed tot zich te laten doordringen wat men hen laat zeggen. Terwijl ze, laat men het spreken aan henzelf over, zich eerst oefenen in de gemakkelijkst uit te spreken klanken. Door er langzamerhand een betekenis aan te geven, die blijkt uit hun gebaren, leren ze u hun woorden voor u ze de uwe hebt bijgebracht; deze zullen ze daardoor pas leren als ze hebben gehoord en verstaan. Als u geen aandrang op hen uitoefent zulke woorden zelf te gebruiken, zullen ze eerst goed opletten welke betekenis u er aan geeft; en pas als ze zich daarvan hebben vergewist, zullen ze ze ook zelf gaan gebruiken.' (Rousseau 1762/1980:93)

In het denken over 'natuurlijk' opvoeden past Rousseau's kritiek op de gewoonte om kinderen uit te besteden aan een min. Welgestelden lieten een pasgeboren kind vaak (tegen betaling) borstvoeding geven door iemand uit de lagere standen. Rousseau benadrukte dat het 'natuurlijk' is als moeders zelf hun kinderen voeden en verzorgen. Evenals de moeder de ware min is, zo is de vader de ware opvoeder. Hij kan zijn kind beter opvoeden dan de bekwaamste leermeester ter wereld.

Niet redeneren met kinderen

In het tweede deel van zijn *Émile* beschrijft Rousseau de leeftijdsfase van twee tot twaalf jaar. Hoofdzaken in deze tijd zijn de oefening van de zintuigen en de lichamelijke vorming. De kennis die *Émile* opdoet in deze jaren komt voort uit ervaring, in hoofdzaak de zintuiglijke waarneming. Ook hierbij geldt dat het kind in vrijheid moet kunnen opgroeien. *Émile* mag zich niet afhankelijk voelen van de mensen, wel van de dingen. De onmacht die zijn willen beperkt is een groter opvoedingsmiddel dan gehoorzaamheid.

Redeneren met kinderen, waar met name de filosoof Locke een grote voorstander van was, wijst Rousseau nadrukkelijk af. De rede ontwikkelt zich volgens hem het moeilijkst en het laatst, en hij acht het daarom dwaas om al met kinderen te gaan redeneren. Dat gaat in tegen de 'natuur' van het kind.

Geen vroegrijpe vruchten

'De natuur wil dat kinderen kind zijn, voordat ze volwassen worden. Als we die orde willen verstoren, zullen we vroegrijpe vruchten voortbrengen die rijp noch smakelijk zijn, en snel gaan rotten; jonge geleerden krijgen we daarvan en oude kinderen. De kindertijd heeft manieren van zien, denken en voelen die hem eigen zijn; niets is onzinniger dan die door de onze te willen vervangen. Liever zou ik van een kind eisen dat het op zijn tiende vijf voet lang is dan dat het tot oordelen in staat is. Waartoe zou de rede hem nu dienen op deze leeftijd? De rede is de beteugeling van de kracht, en zijn kracht is zo gering dat die niet hoeft te worden ingetoemd.' (Rousseau 1762/1980:104-105)

Morele opvoeding

Volgens Rousseau kennen kinderen uit zichzelf goed noch kwaad. Hij beschouwt ze als amoreel. Het heeft dan ook geen zin hen deugd of waarheid te onderwijzen. Omdat de daden van het kind iedere morele bedoeling missen, kan hij nooit iets moreel verwerpelijks doen waarvoor hij gestraft of berispt zou moeten worden. Kinderen kunnen wel kwaad doen, maar ze willen het niet. Een slechte daad wordt namelijk alleen gedaan door iemand die kwaad in de zin heeft en dat heeft het kind nooit. Het is volgens Rousseau van belang dat een kind nooit iets doet omwille van anderen, maar alleen omdat de natuur het van hem vraagt; dan zal hij alleen doen wat goed is.

Men moet kinderen soms straffen, maar dan uitsluitend door hen te confronteren met de gevolgen van hun daden. Als voorbeeld van dit 'natuurlijk' straffen noemt Rousseau een kind dat de ruiten van zijn kamer stuk slaat. De opvoeder moet het kind dan in de wind laten zitten. Mocht hij kouwatten dan moet men zich daar niet druk om maken. Als hij opnieuw een ruit breekt dan moet men hem opsluiten in een donkere kamer waar geen ruiten zijn.

Een ander voorbeeld betreft kinderen die liegen. Ook zij zullen de negatieve gevolgen van hun gedrag ervaren. Zo zullen zij niet worden geloofd, ook al spreken zij in het vervolg de waarheid. Of ze worden beschuldigd van kwaad dat ze niet hebben gedaan.

Overigens hoort de feitelijke leugen, waarbij men ontkent iets te hebben gedaan, volgens Rousseau niet tot de kinderlijke natuur. Het is de wet van gehoorzaamheid die volgens hem de noodzaak van liegen doet ontstaan. Omdat gehoorzamen onaangenaam is, zijn kinderen in het geheim zoveel mogelijk ongehoorzaam. Een kind dat een natuurlijke, vrije opvoeding krijgt, heeft geen enkele reden om te liegen en zal dat dan ook niet doen.

Wat moet de leerling leren?

Het derde boek schetst ons de tijd van twaalf tot vijftien jaar, die voor Rousseau de leerperiode is. Nu openbaart zich een grote geestelijke activiteit en Rousseau komt voor de vraag te staan: wat moet Émile leren? Niet, wat zal ik hem leren, maar welke kennis moet hij verwerven? Daarbij moet een keuze gemaakt worden. Voor Rousseau gaat het om de vraag wat voor de leerling nuttig en belangwekkend is.

Voorop staan de natuurwetenschappen, in het bijzonder de sterrenkunde. Émile moet waarnemingen doen en proeven met behulp van zelfgemaakte instrumenten. Bij aardrijkskunde moet hij geen atlassen gebruiken, maar kaartjes tekenen en beginnen bij de onmiddellijke omgeving: de tuin van zijn huis.

Van boeken wil Rousseau niets weten. Hij zegt dat hij boeken haat omdat ze ons alleen leren te praten over wat we niet weten. Er is slechts één boek dat Émile in handen krijgt: Robinson Crusoe. Dit boek gaat over een jonge man die zichzelf in leven weet te houden op een onbewoond eiland. Ondanks gebrek aan hulp van soortgenoten en alle vormen van gereedschap scheidt hij zich een bestaan. Volgens Rousseau is dit het best geslaagde beeld van een natuurlijke opvoeding. Het boek heeft volgens hem een grote opvoedkundige waarde en is zowel ter lering als ter vermaak geschikt.

In deze periode moet Émile ook een handwerk leren, want werken is een onontkoombare plicht voor de mens en elke niets doende burger is volgens Rousseau een 'booswicht'. Rousseau keert zich in deze periode tegen alle verbalisme: de zaak dient aan het woord vooraf te gaan. Overigens doet het vreemd aan dat Émile blijkbaar nooit onderwijs krijgt (hij gaat niet naar school), noch in de moedertaal noch in enige vreemde taal. Kennis van de geschiedenis acht Rousseau in deze periode gevaarlijk. Menselijke gebreken komen daarin meer naar voren dan goede eigenschappen. Bovendien zou Émile onder invloed komen van de meningen van de geschiedschrijvers, wat een eigen oordeel in de weg kan staan.

Het driftleven

Het vierde boek behandelt de puberteitsjaren (15-20 jaar). De puberteit wordt door Rousseau een tweede geboorte genoemd. Uitvoerig staat Rousseau stil bij de ontwakings van het driftleven. Aan de driften moet volgens hem ruimte worden gegeven.

Driften niet beteugelen

'Onze driften zijn de belangrijkste werktuigen voor ons zelfbehoud; nodeloos en bespottelijk zou het daarom zijn ze te willen uitroeien; men zou dan de natuur

willen sturen, de schepping Gods willen verbeteren. Als God de mens zou opdragen de driften te vernietigen die hij hem zelf heeft gegeven, zou God tegelijk willen en niet-willen, zou God zichzelf tegenspreken. Iemand die driften zou willen verhinderen te ontwaken, zou in mijn ogen dus even belachelijk zijn als iemand die ze zou willen uitroeien, en lezers die menen dat ik dat doel heb nagestreefd hebben me beslist heel slecht begrepen.’ (Rousseau 1762/1980:199-200)

Toch zijn niet alle menselijke driften natuurlijk en nuttig. Er is er maar één die werkelijk fundamenteel is voor het zelfbehoud: de liefde tot zichzelf, een aangeboren natuurlijke drift die altijd goed is. We moeten van onszelf houden om onszelf in stand te houden. En als onmiddellijk gevolg van dit gevoel houden we ook van al wat tot ons zelfbehoud bijdraagt.

Alle overige driften zijn varianten van deze oorspronkelijke drift. Sommige kunnen gevaarlijk zijn als ze ons te gronde richten in plaats van ons te beschermen, en ons buiten de orde der natuur brengen. Naast de liefde tot onszelf, die alleen gericht is op ons eigen belang, spreekt Rousseau ook over eigenliefde. Deze duidt hij, in tegenstelling de liefde tot onszelf, negatief omdat ze zich met anderen meten wil en boven anderen wil verheffen.

In het vierde boek staat Rousseau ook uitvoerig stil bij de ontwakning van het seksuele leven. Hij waarschuwt ervoor de ontwikkeling op dit terrein te versnellen omdat dat alleen maar negatieve gevolgen heeft. Ook op dit terrein moet de ‘natuur’ de ontwikkelingen sturen.

Seksuele ontwikkeling en opvoeding

‘Als de leeftijd waarop een mens besef krijgt van zijn geslachtelijkheid, zowel verschoven wordt door de wijze van opvoeding als door de werking der natuur, dan volgt daaruit dat men die leeftijd eerder en later kan doen aanbreken, al naar de wijze waarop men de kinderen opvoedt. En indien het lichaam in stevigheid wint en verliest, al naarmate men dit tijdstip bespoedigt of vertraagt, dan volgt daaruit ook dat, hoe meer men zich beijvert dit tijdstip te vertragen, de jongeling des te krachtiger en sterker wordt. En dan spreek ik alleen nog maar over de fysieke gevolgen; men zal weldra zien dat er nog andere zijn. Uit deze beschouwingen trek ik de oplossing van het zo dikwijls behandelde vraagstuk, of men de kinderen vroeg moet inlichten over de dingen die hun nieuwsgierigheid prikkelen dan wel, of men beter doet hen door kleine leugens te misleiden. Het komt mij voor, dat men noch het een, noch het ander moet doen. Vooreerst wordt hun nieuwsgierigheid niet opgewekt, als men hun er geen aanleiding toe geeft.

Men moet dus zo handelen dat zij die gelegenheid nooit krijgen door hen te beschermen tegen voortijdige confrontaties met deze aspecten van het leven. In de tweede plaats eisen de vragen, welke men niet gedwongen wordt te beantwoorden, geenszins dat men hem die ze stelt om de tuin leidt. Als hij vragen begint te stellen, is het beter dat men hem het zwijgen oplegt dan hem een leugenachtig antwoord te geven. Hij zal weinig over deze wet verwonderd staan, als men hem eraan gewent dat niet al zijn eisen steeds worden ingewilligd. Neemt men echter het besluit om hem te antwoorden, dan moet dit met grote eenvoudigheid, zonder geheimzinnigheid, zonder aarzeling, zonder een glimlach geschieden. Er is veel minder gevaar in gelegen de nieuwsgierigheid van een kind te bevredigen dan om haar op te wekken. Het is hierbij van belang niets aan het toeval over te laten, en als u er niet zeker van kunt zijn dat hij tot zijn zestiende onwetend blijft over de geslachtsverschillen, zorg dan dat hij er vóór zijn tiende van weet.' (Rousseau 1762/1980:204)

Godsdienstige opvoeding

Het is ook in deze fase dat Émile iets verneemt van God en godsdienst. Eerder was hij daarvoor volgens Rousseau niet geschikt omdat zijn rede nog niet voldoende was ontwikkeld. Bovendien verkeerde hij in een leeftijd waarin alles nog mysterie is. Hij zou daardoor de eigenlijke mysteries van het geloof niet kunnen onderscheiden.

Een tweede reden om niet eerder met de godsdienstige opvoeding te beginnen is dat van het geloof in God de zaligheid van de kinderen evenmin afhangt als van bijvoorbeeld krankzinnigen die Gods Wezen niet kunnen bevatten. Dat een mens in God moet geloven om te worden behouden is volgens Rousseau een vaak misverstaan dogma en de grondslag van bloeddorstige onverdraagzaamheid.

De derde reden om kinderen niet met godsdienstige zaken te vermoeien breng hij als volgt onder woorden: *'Het geloof van kinderen en van veel volwassenen is een kwestie van geografie. Zullen ze worden beloond, omdat ze dichterbij Rome dan bij Mekka geboren zijn? De één krijgt te horen dat Mohammed Gods profeet is en hij zegt dat Mohammed Gods profeet is; de ander krijgt te horen dat Mohammed een charlatan is. Beiden hadden ze het tegengestelde beweerd als de een in de woonplaats van de ander was geboren. Kan men op grond van gelijkwaardige volgzzaamheid de een naar het paradijs sturen en de ander naar de hel?'* (Rousseau 1762/1980:245)

Ten slotte voert Rousseau als bezwaar aan dat religieuze opvoeding schadelijk is omdat kinderen vanaf hun vroege jeugd worden vastgezet in één bepaalde godsdienst. Zij blijven hieraan vaak hun hele leven trouw en zijn daardoor onvatbaar om een andere God te erkennen dan die van hun kinderjaren.

Het is daarom volgens Rousseau veel beter kinderen niet met godsdienst bezig te houden, maar hen te laten opgroeien totdat hun rede zover ontwikkeld is dat zij zelfstandig kunnen oordelen en een keuze kunnen maken. Op vijftienjarige leeftijd is de rede van Émile zover gevormd dat het mogelijk is hem bij dit licht tot de natuurlijke religie te leiden. Wil hij dan daarboven nog iets anders of in haar plaats een andere godsdienst geloven, dan moet hij dat zelf weten. Rousseau onderricht hem niet verder.

De opvoeding van een huwelijkspartner

In het vijfde boek staat de opvoeding van Sophie, de aanstaande echtgenote van Émile, centraal. Door de ‘negatieve’ opvoeding heeft de opvoeder het vertrouwen van het kind gewonnen. Dat vertrouwen wordt gebruikt om het kind te richten naar en te brengen tot een doel dat door de opvoeder reeds uitgestippeld is: Émile zal een deugdzaam burger moeten worden. Hij is door de opvoeder voorbestemd om te trouwen met Sophie en al wat daartoe moet gebeuren is door de opvoeder gepland.

Volgens Rousseau bestaat er voor de vrouw geen andere taak dan de gezinstaak; haar leven moet geconcentreerd zijn op de man. Zij moet hem behagen, tot nut zijn, opvoeden en als hij jong is hem raden en troosten. Voor haar taak moet Sophie worden voorbereid, hoewel het niet duidelijk wordt door wie. Zij moet de huiselijke bezigheden leren, kunnen lezen, tekenen, schrijven, rekenen en handwerken, vooral kantwerk. Zij geniet tijdens haar opvoeding niet de vrijheid die Émile had. Op het gebied van godsdienst begint het onderwijs bij Sophie al vroeg en moet ze de mening volgen van haar moeder en later van haar man. Omdat ze moet kunnen beschikken over een krachtige gezondheid, moet de lichamelijke opvoeding met grote zorg geschieden.

Na de kennismaking en de verloving van Sophie en Émile gaat de laatste, ter voltooiing van zijn opvoeding, nog een paar jaar op reis waarna het huwelijk wordt gesloten. Een zonderling einde van Émile’s opvoeding is, dat hij zich zo afhankelijk voelt van zijn opvoeder dat hij zijn leermeester vraagt bij hem te komen inwonen.

Onjuist beeldvorming

Vandaag wordt Rousseau als één van de bepalende figuren in de geschiedenis van de opvoeding en van het kind beschouwd. Hans van Crombrugge (2008) noemt een viertal zaken die men in het bijzonder aan hem toeschrijft:

1. de ontdekking van de eigen aard van de kinderlijke leefwereld;
2. de moderne fundering en formulering van een opvoeding volgens de natuur;

3. de erkenning van het kind als een op zich waardevolle persoon;
4. de cultivering van het gevoel en van de intrinsieke motivatie van de leerling.

Van Crombrugge meent dat de beeldvorming van ‘de romantische Rousseau’ aanleiding heeft gegeven tot de opvatting dat hij één van de grondleggers en voorlopers was van de anti-autoritaire opvoeding. Dit beeld weerspiegelt volgens hem een oppervlakkig begrip van Rousseau’s pedagogische opvattingen. Het berust enkel en alleen op de eerste drie boeken van *Émile* ou *De l’éducation*. Hier groeit het kind inderdaad op als een geïsoleerd individu in een nog onbedorven natuurlijke wereld, zonder enige interventie van de opvoeder. Deze laatste beperkt zich tot het vrijwaren van het kind van maatschappelijke invloeden: de ‘negatieve’ opvoeding. De natuur is immers goed en de maatschappij kan alleen maar kwaad aanrichten.

Uit de boeken vier en vijf blijkt evenwel dat *Émile* niet alleen voor zichzelf op de wereld is, maar ook moet functioneren in de maatschappij. Hij zal een deugdzaam burger moeten worden en daar is het huwelijk met Sophie ook op gericht. Zo zien we een tegenstelling, of zo men wil kloof, tussen de eerste drie boeken en het vierde en vijfde boek. Van Crombrugge spreekt over de kloof tussen individualiteit en socialiteit, tussen mens-zijn en burgerschap, tussen natuur en maatschappij. Het beeld van de ‘romantische’ Rousseau vraagt volgens hem om bijstelling en aanvulling (Combrugge 2008:302-307).

Ook het beeld dat Rousseau de ‘ontdekker van het kind’ zou zijn dient gecorrigeerd te worden. Invloedrijke pedagogen als Comenius (1592-1670) en Erasmus (1469-1637) toonden eerder al aan oog te hebben voor het specifieke van het kind-zijn. En reeds lang daarvoor liet Jezus als grootste pedagoog hetzelfde zien. Stelde Hij niet een kind als voorbeeld voor zijn twistende (volwassen) discipelen (Mattheus 18:3)?

Wel had Rousseau de pretentie om de natuurlijke ontwikkeling van kinderen helder in kaart te brengen. Opvoeders hadden volgens hem te veel de volwassene als doel van de opvoeding op het oog zonder het kind te kennen. Maar dat is wat anders dan hem als de ‘ontdekker’ van het kind te typeren.

Invloeden van Rousseau

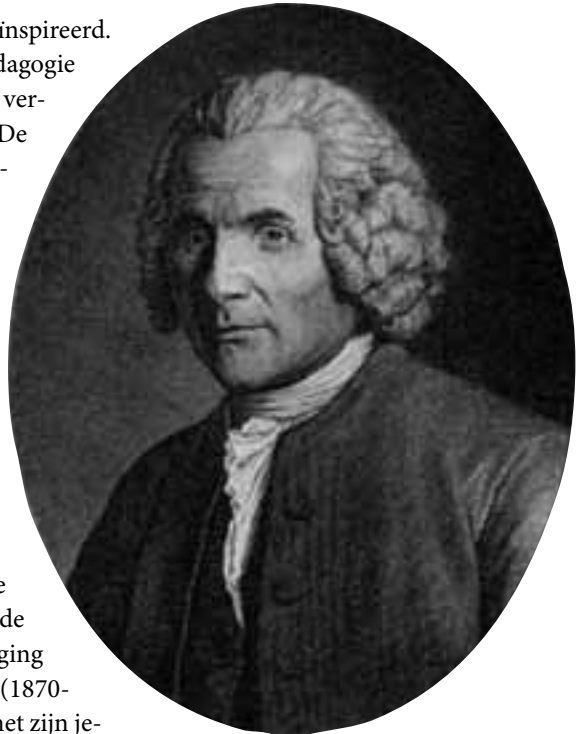
Hoewel de invloed van Rousseau op de praktijk van opvoeding en onderwijs moeilijk is in te schatten, is wel duidelijk dat zijn invloed op de pedagogische theorievorming groot is. Met name het beeld dat Rousseau van het kind heeft als de oorspronkelijk goede mens dat zich naar eigen behoeften in overeenstemming met de natuur kan ontwikkelen, heeft de zogenaamde roman-

tische pedagogiek in hoge mate geïnspireerd. Friedrich Fröbels (1782-1852) pedagogie van de kindertuin is een praktische vertaling van Rousseau's opvattingen. De kindertuin is de geïsoleerde en veilige plaats waar kinderen zich in volle geborgenheid zonder storende inmenging van volwassenen kunnen ontwikkelen.

Aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw werd de idee van de eigen aard van het kind zijn opnieuw ontdekt en vertaald in allerlei pedagogische experimenten die in Duitsland en Nederland bekend staan onder de naam 'Reformpedagogiek'. Bekende vertegenwoordigers van deze beweging zijn onder andere Maria Montessori (1870-1952), Peter Petersen (1884-1952) met zijn je-naplanonderwijs, Helen Parkhurst (1887-1973) met haar daltononderwijs en Célestin Freinet (1896-1966).

Ook zijn Rousseau's romantische invloeden terug te vinden bij enkele bekende Nederlandse pedagogen als J.H. Gunning (1859-1951) en J. Ligthart (1859-1960). In de jaren zestig van de vorige eeuw verwees de anti-autoritaire opvoedingsbeweging graag naar Rousseau als haar voorloper.

Zoals ik al aangaf is deze beeldvorming van de 'romantische' Rousseau eenzijdig en historisch problematisch. In de eerste plaats moeten we vaststellen dat Rousseau in tegenstelling tot de romantici heel sterk gekant was tegen de verbeelding in de opvoeding. Volgens Rousseau is fantasie een bron van ongeluk, een sociaal fenomeen dat niet thuishoort in de oorspronkelijke staat van de mens. In de tweede plaats zijn er verschillende pedagogische theorieën die niet romantisch zijn, maar zich toch kunnen beroepen op Rousseau. Voorbeelden zijn die van filosofen en pedagogen als I. Kant (1724-1804), J.F. Herbart (1776-1841) en J.H. Pestalozzi (1746-1827). In plaats van de idee van de oorspronkelijke goedheid van het kind te cultiveren, worden zij geïnspireerd door Rousseau's inzicht dat het kind volwassen moet worden en later in een maatschappij moet functioneren.

Rousseau op latere leeftijd

Waardering

We begonnen dit hoofdstuk met de vraag of docenten ook in positieve zin wat van Rousseau kunnen leren. Ik meen deze vraag bevestigend te kunnen beantwoorden en zal dat in deze paragraaf toelichten. Dat doe ik om te beginnen aan de hand van de drie vragen die in de inleiding zijn gesteld.

De eerste vraag luidde: onderwijzen we vooral met het oog op de toekomst of sluiten we aan bij de actuele ontwikkeling en ontwikkelingsfase van de leerling? Rousseau beklemtoont vooral het laatste. Hij meent dat een te sterke nadruk op bijvoorbeeld een toekomstig beroep het belang van de leerling zou kunnen schaden omdat later blijkt dat het niet bij hem past. Het enige ‘beroep’ dat hij zijn leerling daarom wil leren is ‘leven als mens’. Het lijkt me dat een voorbereiding op de toekomst en het aansluiten bij de mogelijkheden van de leerling elkaar niet hoeven uit te sluiten. Dat vereist wel dat we onze leerlingen goed observeren om hen grondig te leren kennen en te weten waar hun sterke en zwakke kanten liggen. In dit verband is het goed om te wijzen op het door Rousseau gesignaleerde gevaar van overhaasting. Ook als docenten willen we soms te vroeg, teveel en te snel zaken aanbieden. Laten docenten beseffen dat overhaasting kan leiden tot overbelasting met als mogelijk gevolg overspanning.

Een andere vraag betrof het spanningsveld tussen individuele ontplooiing en sociale vorming. Bij Rousseau lijkt het vooral om het eerste te gaan. Zeker aanvankelijk heeft Émile geen contact met anderen. Hij wordt geïsoleerd opgevoed. Andere pedagogen stellen dat verbaal en non-verbaal contact met anderen een basisvoorwaarde is voor een goede sociaal-emotionele ontwikkeling van het kind/de leerling. Binnen het onderwijs dient daar oog voor te zijn, bijvoorbeeld als het gaat om de keuze van werkvormen en de aandacht voor sociale vaardigheden. We moeten waken voor een vergaande individualisering waarbij het uitsluitend gaat om de individuele ontplooiing van de leerling, en waarbij geen rekening wordt gehouden met anderen. Zeker in onze individualistische tijd lijkt me dit geen denkbeeldig gevaar.

Het derde dilemma dat Rousseau ons met zijn opvattingen aanreikt is de tegenstelling tussen ‘ruimte geven’ en ‘sturen’. Rousseau bepleit vooral het eerste omdat dat recht doet aan het eigene van het kind. Ook in het onderwijs zal aandacht voor het eigene van de leerling moeten zijn. Dat betekent dat docenten ruimte dienen te geven aan de eigen creatieve, originele inbreng van de individuele leerling. Dat betekent ook dat er ruimte mag en moet zijn voor het eigen oordeel en de eigen mening van leerlingen. In dat opzicht is *wachsenlassen* noodzakelijk. Anderzijds hebben onze (vaak nog onzekere) leerlingen ook leiding en sturing nodig op weg naar de volwassenheid. Het zijn (volwassen) docenten die deze sturing moeten bieden. Zij weten wat belangrijk is, kunnen

verbanden leggen en structuur aanbrengen in de les(stof). Alleen al daarom zijn zij onmisbaar. De keuze die Rousseau hier maakt is op zijn minst eenzijdig en doet geen recht aan het eigene van de (puberale) leerling.

Zoals we zagen bepleit Rousseau een natuurlijke opvoeding. Dat betekent onder andere aansluiten bij en rekening houden met de eigen aard van de leerling. Een principe dat ook voor docenten van belang is. Het gevaar van dit 'volgend onderwijs' is echter dat leerlingen onvoldoende worden uitgedaagd en geprikkeld zich verder te ontwikkelen. Dit kan er gemakkelijk toe leiden dat leerlingen in hun ontwikkeling blijven staan of zelfs een ontwikkelingsachterstand oplopen. Docenten hebben daarom de taak hun leerlingen een stapje verder/hoger te brengen. Dat kan alleen door uit te stijgen boven het actuele ontwikkelingsniveau van de leerling en niet alleen door daarbij aan te sluiten.

Een natuurlijk opvoeding betekent voor Rousseau tevens dat leerlingen niet met boeken, als cultuuruitingen, mogen worden geconfronteerd. Dit standpunt lijkt mij onhoudbaar. Met Rousseau zullen we ons overigens wel bewust moeten zijn van de invloed die boeken (en andere cultuuruitingen) hebben op de ontwikkeling van kinderen.

Zoals we zagen voert Rousseau een pleidooi voor 'natuurlijk' straffen. Het opzettelijk toedienen van straf acht hij niet noodzakelijk. Hoewel in sommige gevallen het kwaad zichzelf straft, is dat in de meeste gevallen echter niet zo. Het opzettelijk toedienen van een straf is in opvoeding en onderwijs onontkoombaar en kan, mits correct toegepast, positieve effecten hebben op het gedrag van leerlingen. Voor een goede pedagoog zal straf overigens zeker niet het enige opvoedingsmiddel zijn.

Welke visie heeft Rousseau op het kind? Uit alles blijkt dat hij van mening is dat het kind 'van nature' goed is en ook het goede wil. Deze antropologische visie is zowel in strijd met de visie op de mens zoals we die in de Bijbel (o.a. in Romeinen 3:12) terugvinden als met de opvoedings- en onderwijspraktijk. Opvoeders, dus ook docenten, hebben te maken met 'van nature' ongehoorzame leerlingen en moeten daarom gehoorzaamheid (blijven) eisen. Dit in tegenstelling tot de opvatting van Rousseau die daar niet van wil weten. Ook zagen we dat Rousseau kinderen als amoreel beschouwt: zij kennen goed noch kwaad. De Bijbel leert (Romeinen 2:15) dat ieder mens een ingeschapen besef heeft van goed en kwaad. God heeft zijn wet in het hart van ieder mens geschreven. Op Bijbelse gronden dienen we daarom Rousseau's visie op dit punt af te wijzen. Dat betreft ook zijn visie op het driftleven. Rousseau duidt dit in het algemeen als positief. Daarom is het volgens hem goed ruimte aan de driften te geven. De Bijbel maakt duidelijk dat veel driften, ook die van de eigenliefde, een zondig karakter hebben. Zij berokkenen God, de naaste en de mens zelf in veel gevallen schade. Daarom is strijden tegen en beheersen van

de driften de opdracht voor ieder mens. De conclusie is dat wij Rousseau's optimistische mensvisie op grond van de Bijbel afwijzen. Bijbels-theologisch gezien zal daarom binnen onderwijs en opvoeding de nadruk eerder moeten vallen op *Führen* dan op *Wachsenlassen*.

Reflectievragen

1. *In het begin van dit hoofdstuk worden drie dilemma's geschetst waarvoor Rousseau docenten plaatst. Herken je deze dilemma's? Zo ja, hoe ga je daar zelf mee om? Zo nee, waarom niet?*
2. *Hoe weeg je Rousseau's argument dat godsdienstige opvoeding voor het jonge kind 'schadelijk' is omdat het dan in zijn latere leven onvatbaar zou zijn om een andere god te erkennen?*
3. *Zijn er situaties in het onderwijs te bedenken waarin we van de 'natuurlijke' straf zoals Rousseau die zich voorstelt gebruik kunnen maken?*
4. *Rousseau gaat uit van een optimistisch mens- en kindbeeld. Wat is de Bijbelse visie hierop en welke pedagogische consequentie(s) kunnen/moeten hieraan worden verbonden?*
5. *Rousseau waarschuwt voor het gevaar van een 'onnatuurlijke' opvoeding. Bestaat er ook 'onnatuurlijk' onderwijs? Zo ja, kun je hier voorbeelden van geven?*

Literatuur

Bakker, N., Noordman J. & Rietveld-van Wingerden M.t (2010). *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland*. Assen: Van Gorcum.

Crombrugge, H. van (2008). Jean-Jacques Rousseau (1712-1778). Meer dan een romantische kinderbeschermmer. In: T. Kroon & B. Levering (red.). *Grote pedagogen in klein bestek*. Amsterdam: SWP.

Rousseau, J.J. (1980, oorspr. 1762). *Emile of over de opvoeding*. Nederlandse vertaling door Anneke Brassinga. Meppel/Amsterdam: Boom.

Velde, I. van der (1969). Rousseau. In: I. van der Velde (red.). *Grote denkers over opvoeding*. Amsterdam: Meulenhoff.